

Vybrané osobnostní rysy ve vztahu k rizikovému chování v dospívání

Selected personality traits in relation to risk behaviour in adolescence

ANNA HORÁČKOVÁ*

Katedra psychologie FF UP, Křížkovského 10, 779 00 Olomouc, Česká republika, anna.horackova01@upol.cz

KATARÍNA BANÁROVÁ

Katedra psychologie FF UP, Křížkovského 10, 779 00 Olomouc, Česká republika, katarina.banarova01@upol.cz

Abstrakt: Cílem našeho výzkumu bylo zjistit, zda existuje statisticky významná souvislost mezi vybranými osobnostními rysy a rizikovým chováním u žákyň a žáků 2. stupně ZŠ (ISCED2) v Olomouckém kraji. Výzkum byl realizován pomocí kvantitativní metodologie. Testová baterie sestávala ze dvou standardizovaných diagnostických nástrojů – Škála osobnostních rysů představujících riziko z hlediska užívání návykových látek (SURPS; Woicik, Stewart, Pihl, & Conrod, 2009; česká verze Dolejš, Mioviský, & Řehan, 2012) a Výskyt rizikového chování u adolescentů (VRCHA; Dolejš & Skopal, 2015). Respondenti/respondentky byli vybíráni nepravděpodobnostní metodou. Průměrný věk respondentů byl 13,01 let ($SD = 1,27$).

Klíčová slova: Rizikové chování; dospívání; VRCHA; SURPS; osobnostní rys

Abstract: The aim of our research was to determine whether there is a statistically significant relationship between selected personal traits and risk behaviour of the lower secondary education (ISCED 2) pupils in the Olomouc region. The research was carried out using a quantitative methodology. The test battery was consisting of two standardized diagnostic tools – Substance Use Risk Profile Scale (SURPS; Woicik, Stewart, Pihl, & Conrod, 2009; Czech version Dolejš, Mioviský, & Řehan, 2012) and The Scale of Risk Behaviour in Adolescence (VRCHA; Dolejš & Skopal, 2015). Respondents were chosen by random sampling. The average age of the respondents was 13,01 years ($SD = 1,27$).

Keywords: Risk Behaviour; Adolescence; VRCHA; SURPS; Personal Trait

1 Rizikové chování v období dospívání

Dospívání je obdobím poměrně náročným. Dochází během něj ke spoustě změn, se kterými se dospívající jedinec musí vyrovnat, ať už jde o změny na těle, o nové způsoby myšlení, o proměnu vztahů s jeho nejbližšími či o nové emoce a hledání svého místa ve světě.

Z biologického hlediska se za počátek dospívání považuje období prvních projevů sekundárních pohlavních znaků (např. rozvoj svaloviny a kožní změny, dále telarche, první menstruace u dívek či prohloubení hlasu a růst vousů u chlapců). Toto období bývá označováno jako puberta a nastupuje kolem 11. roku (Langmeier & Krejčířová, 2006; Thorová, 2015). Po pubertě následuje dle Vágnerové (1997) období adolescence, která je specifická především vytvářením identity. Toto dělení však není jednotné a další autoři/autorky (Langmeier & Krejčířová, 2006; Macek, 2003; Thorová, 2015) periodizují etapu dospívání odlišně.

Ať už však toto období rozdělíme jakkoliv, autoři/autorky se shodují, že je to období kritické a náročné.

Během této životní etapy se více či méně nevyhneme určité experimentaci a testování hranic. Dospívající se věnují novým zájmům, zkouší jiné styly oblékání (např. emo styl, metalová trika, minisukně) i chování, kdy testují, co všechno jim u různých autorit projde. Tíhnou k jiným hudebním stylům (např. od popu přes metal až k rapu) a lákají je adrenalinové sporty (horolezectví, rafting, bungee jumping a jiné). Existuje-li riziko, že během takových experimentů dojde k újmě na zdraví (daného jedince, ale i dalších osob) nebo k újmě na majetku, označujeme takové chování jako rizikové. Sem řadíme např. experimentování s návykovými látkami, delikventní chování či vstupování do nevhodných vstevnických skupin (Macek, 2003). Takovému chování se jako psychologové, pedagogové či rodiče (zákonní zástupci) snažíme předcházet.

Psychickému a sociálnímu vývoji dospívajících se intenzivně věnoval R. Jessor již v 70. letech minulého století. Tento americký psycholog je rovněž autorem pojmu *syndrom rizikového chování*, o kterém předpo-

kládá, že má za úkol především uspokojit či vyřešit aktuální potíže adolescenta nebo nahradit něco, co mu právě schází (Jessor & Jessor, 1977).

Před samotným vymezením pojmu rizikové chování stojí za zmínku také fakt, že minimálně polovina dospívajících se účastní některé z forem rizikového chování (Dryfoos, 1990, in Weissberg, Caplan, & Harwood, 1991). Tato skutečnost bývá dokonce považována za nedílnou součást vývoje. Do dospělosti však většinou nepřetrvá (Nielsen Sobotková, 2014).

Terminologie v této oblasti není zcela jednotná. Pojmy, se kterými je možné se setkat, jsou kromě *rizikového chování* také *problémové chování*, *delikvence* či *poruchy chování* (Šafářová, 2002). Miovský, Skácelová, Zapletalová a Novák (2010) zmiňují jako nejtypičtější formy rizikového chování šikanu a projevy agrese ve školách, zanedbávání školní docházky, závislostní chování (užívání návykových látek, ale také nelátkové závislosti), rizikové chování v oblasti sexuality, kriminální chování či vandalismus. V naší práci jsme se zaměřili na tři formy rizikového chování – abúzus návykových psychoaktivních látek, šikanu a delikvenci.

V období dospívání bývá z návykových látek nejčastěji užíván alkohol a cigarety. Pomyslné třetí místo zaujímá marihuana (Miovský, Šťastná, & Řehan, 2004). Zároveň také platí, že dospívající užívající některou z návykových látek pravděpodobně užijí i další návykové látky. Jednotlivé formy rizikového chování vznikají na stejném podkladě (Jessor, 1977). Studie HBSC a Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách (ESPAD) však ve svých zprávách z posledních let potvrzují mírně klesající tendenci užití návykových látek dospívajícími (Chomynová, Csémy, & Mravčík, 2020; Inchley et al., 2020).

O delikventním chování bohužel totéž říct nelze. Navzdory faktu, že mladiství nejsou plně trestně odpovědní za své činy, setkáváme se s případy jejich trestné činnosti. Taková aktivita je označována jako delikventní chování a dochází při ní k poškození majetku nebo k porušení některé z norem chování (Karabec, 1996). Nejčastějšími formami jsou opilství a výtržnictví, násilí nebo vandalismus (Nielsen Sobotková, 2014). Dolejš a Orel (2017) potvrzují, že dospívající mají v posledních letech zkušenosti s krádežemi a častěji řeší problémy s policií.

Za určitý projev agrese je považována také šikana. „Za šikanu považujeme záměrné a nevyprovokované užití síly jedním dítětem nebo jejich skupinou s cílem opakovaně způsobit bolest, poškození nebo tíseň jinému dítěti“ (Holeček, 1997, 22). Rozlišujeme velké množství forem šikanování, které se dělí na přímé a nepřímé či pasivní a aktivní. Patří sem posmívání a pomluvy, ponižování, ničení osobních věcí, fyzické ubližování a další. S nástupem moderních technologií se rozvinula další forma šikany – kyberšikana (Kabiček, Csémy,

& Hamanová, 2014). Tento akt vzniká pomalu a plíží se – zdánlivě nevinné popichování přerůstá v nadávky a urážky. Většina kolektivu se tím baví nebo si toho příliš nevšímá. Nezasáhne-li nikdo během této úvodní fáze, dochází ke vzniku interních norem kolektivu, kdy agrese mohou přejímat v důsledku konformity i mírnější spolužáci (Holeček, 1997; Kabiček et al., 2014; Říčan & Janošová, 2010). Situaci šikany v ČR popisují Janošová, Kollerová, Zábrodská, Kressa a Dědová (2016) v porovnání s daty ze zahraničí spíše optimisticky, avšak upozorňují na opatrnost interpretace výzkumů, neboť v Česku zatím nebyly realizovány výzkumy s reprezentativním výzkumným vzorkem. Kollerová, Pospíšilová a Janošová (2020) dodávají, že šikana se v určité formě v průběhu času objeví na každé běžné velké škole.

Produkci rizikového chování ovlivňuje množství tzv. protektivních i rizikových faktorů. Protektivními faktory označujeme činitele, které pravděpodobnost výskytu rizikového chování snižují. Rizikové faktory mají účinek opačný (Jessor, 1991). Různí autoři/autorky (Jessor, 1998; Newcomb, 1995, in Miovský et al., 2012; Shoemaker, 1996, in Smékal, & Macek, 2002) rozlišují celkem tři až pět oblastí, které na rozvoj rizikového chování působí. Obecně však platí, že svoji roli hrají osobnostní a biologické vlivy, vliv prostředí a kultury či interpersonální vlivy. Náš výzkum se zaměřil, stejně jako někteří autoři/autorky před námi (Čerešník, 2016b; Čerešník, Tomšík, Dolejš, & Suchá, 2018; Dolejš, & Orel, 2017; Dolejš, Skopal, & Suchá, 2014), na konkrétní osobnostní faktory, které by s rizikovým chováním mohly souviset. Ve výzkumu Čerešníka (2016b) bylo potvrzeno, že vyšší produkce rizikového chování souvisí s horším sebepojetím a subjektivním vnímáním školní úspěšnosti, s vyšší impulzivitou i agresivitou a nižší mírou rozvážnosti. Signifikantní souvislost impulzivity s rizikovým chováním potvrdil i výzkum Čerešníka, Tomšíka, Dolejše a Suché (2018) či Dolejše a Orla (2017). Na základě výzkumu Dolejše, Skopala a Suché (2014) souvisí impulzivita zejména s abúzem návykových látek i delikvencí. Se šikanou zase souvisí úzkostnost. Signifikantní vztahy byly nalezeny také mezi rizikovým chováním a vyhledáváním vzrušení. V našem výzkumu jsme se rozhodli zaměřit na 4 osobnostní charakteristiky – *impulzivitu*, *negativní myšlení*, *precitlivělost* a *vyhledávání vzrušení*.

2 Metodologie výzkumu

Jak již bylo řečeno, psychickému a sociálnímu vývoji dospívajících se výzkumníci věnují již od 70. let. Od této doby do současnosti bylo na tuto problematiku nahlíženo z více úhlů pohledu. Naše práce se zaměřila na souvislost osobnostních charakteristik s výskytem rizikového chování.

2.1 Cíle a hypotézy výzkumu

Za hlavní cíl práce je považován záměr zjistit, zda existují souvislosti mezi vybranými osobnostními rysy a produkcí rizikového chování u dospívajících. Sekundárním cílem práce je zjištění prevalence jednotlivých forem rizikového chování u dospívajících.

Pro dosažení hlavního cíle této práce byly stanoveny následující hypotézy:

- H1: Existuje statisticky významný vztah mezi *vyhledáváním vzrušení* a produkcí abúzu psychoaktivních látek.
- H2: Existuje statisticky významný vztah mezi *vyhledáváním vzrušení* a produkcí delikvence.
- H3: Existuje statisticky významný vztah mezi *vyhledáváním vzrušení* a šikanou.
- H4: Existuje statisticky významný vztah mezi *přecitlivělostí* a produkcí abúzu psychoaktivních látek.
- H5: Existuje statisticky významný vztah mezi *přecitlivělostí* a produkcí delikvence.
- H6: Existuje statisticky významný vztah mezi *přecitlivělostí* a šikanou.
- H7: Existuje statisticky významný vztah mezi *negativním myšlením* a produkcí abúzu psychoaktivních látek.
- H8: Existuje statisticky významný vztah mezi *negativním myšlením* a produkcí delikvence.
- H9: Existuje statisticky významný vztah mezi *negativním myšlením* a šikanou.
- H10: Existuje statisticky významný vztah mezi *impulzivitou* a produkcí abúzu psychoaktivních látek.
- H11: Existuje statisticky významný vztah mezi *impulzivitou* a produkcí delikvence.
- H12: Existuje statisticky významný vztah mezi *impulzivitou* a šikanou.
- H13: Existuje statisticky významný vztah mezi *vyhledáváním vzrušení* a celkovým skórem metody VRCHA.
- H14: Existuje statisticky významný vztah mezi *přecitlivělostí* a celkovým skórem metody VRCHA.
- H15: Existuje statisticky významný vztah mezi *negativním myšlením* a celkovým skórem metody VRCHA.
- H16: Existuje statisticky významný vztah mezi *impulzivitou* a celkovým skórem metody VRCHA.

2.2 Výzkumné metody

Výzkum byl zpracován kvantitativně jako korelační studie. Testová baterie byla z důvodu nepříznivé epidemiologické situace převedena do online formy a následně vyplňována respondenty/respondentkami. Úvodní část testové baterie tvořily informace o účelech výzkumu, anonymitě i dobrovolnosti účasti ve výzkumu. Další část tvořily sociodemografické otázky a následovaly 2 standardizované testové metody: (1) Škála osobnostních

rysů představujících riziko z hlediska užívání návykových látek (SURPS; Woicik, Stewart, Pihl, & Condrod, 2009) a (2) Výskyt rizikového chování u adolescentů (VRCHA; Dolejš & Skopal, 2015).

Metoda SURPS je zaměřena na 4 konkrétní rysy osobnosti, které mohou představovat riziko co se užívání návykových látek týče: (1) *impulzivita* je specifická bezmyšlenkovitým jednáním a rychlou reakcí na podnět (Smékal, 2009). (2) *negativní myšlení* je slovníkem Americké psychologické asociace spojováno s absencí pozitivních emocí i naděje na zlepšení do budoucna (VandenBos, 2015). Dle studie Bolland (2003) je negativní myšlení významně přidruženo k násilnému chování, užívání návykových látek i rizikovému sexuálnímu chování. (3) *přecitlivělost*, nebo také *citlivost k úzkosti*, je charakterizována jako strach z tělesných pocitů souvisejících s úzkostí (Naragon-Gainey & Watson, 2012). Posledním vybraným rysem je (4) *vyhledávání vzrušení*. Tato osobnostní charakteristika bývá popisována jako vyhledávání rozmanitých, komplexních, intenzivních a vzrušujících zážitků a ochota pro tyto zážitky riskovat fyzický, sociální i finanční status (Zuckerman, 1994).

Tento nástroj byl v českém prostředí představen Dolejšem, Miovským a Řehanem (2012). Ve výzkumu byla užitá verze s 23 položkami, na které lze odpovídat výběrem jedné možnosti ze čtyř stupňů od „rozhodně nesouhlasím“ po „rozhodně souhlasím“.

Reliabilitu ověřovali autoři (Dolejš, Miovský, & Řehan, 2012) pomocí Cronbach alfy. Pro faktor *negativní myšlení* je Cronbach alfa $r = 0,57$. Vypočítaná Cronbach alfa pro faktor *přecitlivělost* dosahoval hodnoty $r = 0,64$. Nejnižší hodnota tohoto koeficientu byla zaznamenána u faktoru *impulzivita* ($r = 0,41$). Vnitřní konzistence posledního faktoru *vyhledávání vzrušení* dosahovala hodnoty $r = 0,60$.

V našem výzkumu dosahoval koeficient Cronbach alfa a) $r = 0,70$ pro faktor *vyhledávání vzrušení*, b) $r = 0,57$ pro *přecitlivělost*, c) $r = 0,79$ pro *negativní myšlení* a d) $r = 0,65$ pro *impulzivitu*. Cronbachova alfa pro metodu jako celek dosáhla hladiny 0,72.

Dotazník VRCHA umožňuje zjistit informace o výskytu konkrétních rizikových aktivit, např. užití alkoholu či cigaret, krádeží, nebo že se jedinec stal obětí zesměšňování. Získaná data lze analyzovat také druhým způsobem, a sice zjistit, do jaké míry dospívající jedná rizikovým způsobem v obecné rovině. Autoři Dolejš a Skopal (2015) na základě výsledků faktorové analýzy zjistili, že dotazník sytí 3 faktory:

Položky (1) *abúzu* jsou zaměřeny především na užívání návykových látek a léků, na zkušenosti se stavem opilosti a s pohlavním stykem. Subškálou (2) *delikvence* tvoří položky zaměřující se na odcizení peněz či jiných věcí ve vlastnictví druhých lidí, poškozování cizího majetku pro zábavu, falšování. Poslední subškálou je (3) *šikana*, na kterou však autoři dotazníku pohlíželi ze strany oběti.

Položky se zaměřují na slovní i fyzickou agresi, ale nepomíjejí ani šikanu v kyberprostoru (Dolejš & Skopal, 2015).

Celkem má dotazník 18 položek, na které respondent/respondentka odpovídá ANO, nebo NE. Frekvence výskytu rizikových aktivit má dle Dolejše a Skopala (2015) vzestupnou tendenci přibližně od 13 let věku a rozdíly lze nalézt také mezi pohlavími.

Reliabilita byla Dolejšem a Skopalem (2015) zjišťována pomocí Cronbach alfy v rámci několika projektů (Dolejš, Skopal, Suchá et al., 2014 – pilotní studie vedoucí k definování 18 položek dotazníku VRCHA; Skopal, Dolejš, Suchá, & Vavryšová, 2014 – standardizační studie na populaci českých adolescentů ve věku 11–15 let; Čerešník, & Gatial, 2014 – standardizační studie realizovaná na Slovensku; Laštůvková, 2015 – diplomová práce; Zemanová & Dolejš, 2015 – standardizační studie na populaci klientů NZDM). Z výsledků těchto projektů vyplývá, že faktory abúzus a delikvence jsou spolu v úzkém, středně významném vztahu (mezi $r = 0,48$ a $r = 0,60$). Faktor šikana rovněž prokázal statisticky významné výsledky v rozmezí $r = 0,20$ až $0,40$. Také celkový skóre s jednotlivými faktory vykazuje signifikantní vztahy ($r = 0,80$ pro abúzus, $r = 0,82$ pro delikvenci, $r = 0,47$ až $0,65$ pro šikanu). Reliabilita ověřovaná metodou test-retest vyšla u celkového skóru rizikovitosti na úrovni $r = 0,57$ ($p = 0,001$). U jednotlivých faktorů byly zjištěné hodnoty nižší: a) delikvence $r = 0,50$, b) abúzus $r = 0,49$ a c) šikana $r = 0,32$ ($p = 0,001$).

V našem výzkumu dosahoval koeficient Cronbach alfa úrovně $r = 0,74$ pro celkový skóre, $r = 0,50$ pro abúzus, $r = 0,60$ pro delikvenci a $0,41$ pro šikanu.

2.3 Základní a výběrový soubor

Základním souborem pro tuto práci byli žáci a žákyňe 2. stupně státních základních škol. Ve školním roce 2019/2020 navštěvovalo 2. stupeň základních škol České republiky celkem 389 600 žáků a žákyň. Ve stejném roce navštěvovalo 2. stupeň základních škol v Olomouckém kraji 23 159 žáků a žaček (Český statistický úřad, 2020).

Testovou baterii vyplnilo celkem 88 chlapců (44 %) a 112 dívek (56 %) 6.–9. ročníků základních škol. Celkem se tedy podařilo získat odpovědi od 200 respondentů/respondentek ve věku 11–15 let. Věkový průměr respondentů/respondentek je 13,01 let ($SD = 1,27$). Nejvíce respondentů/respondentek jsme získali ve věku 13 a 14 let. Zastoupení jednotlivých věkových kategorií prezentuje tabulka 1.

Tab. 1: Zastoupení respondentů/respondentek dle věku

Věk	Σ	N dívek	N chlapců
11 let	32	22	10
12 let	39	19	20
13 let	50	31	19
14 let	54	26	28
15 let	25	14	11

Pozn.: Σ = celkem; N = počet respondentů

2.4 Sběr dat a etika výzkumu

Administrace testové baterie proběhla na dvou základních školách ve městech a dvou základních školách v menších obcích Olomouckého kraje. Základní školy byly z důvodu nepříznivé epidemiologické situace oslovovány nepravděpodobnostní metodou příležitostného výběru. Žáci a žákyňe vyplňovali testovou baterii prostřednictvím online platformy během online hodin nebo ve škole v rámci předmětu *informační a komunikační technologie* (IKT).

Vzhledem ke skutečnosti, že testovou baterii jsme předkládali osobám mladším než 15 let, musel být před samotným dotazníkovým šetřením získán souhlas zákonného zástupce, který byl v každé škole řešen individuálně – 3 školy se rozhodly rozeslat informované souhlasy zákonným zástupcům jako online formuláře prostřednictvím školního e-mailu. Poslední ze škol získávala informovaný souhlas rozdělením jeho papírové podoby svým žákům a žákyňám. Výzkumného šetření se zúčastnili pouze žákyňe a žáci, jejichž zákonný zástupce s účastí souhlasil.

Výzkum byl proveden v souladu s nařízením Evropského parlamentu a Rady (EU) 2016/679 ze dne 27. dubna 2016, o ochraně fyzických osob v souvislosti se zpracováním osobních údajů a o volném pohybu těchto údajů a o zrušení směrnice 95/46/ES (zákon o ochraně osobních údajů č. 101/2000 Sb.).

3 Výsledky výzkumu

Data z obou dotazníků byla vyhodnocována v programech MS Office Excel a STATISTICA 13. V naší práci jsme se zaměřili na výskyt jednotlivých forem rizikového chování u našeho výzkumného souboru a na sílu korelačního vztahu mezi vybranými osobnostními rysy dotazníku SURPS a formami rizikového chování z dotazníku VRCHA.

3.1 Prevalence vybraných forem rizikového chování

Na základě získaných dat jsme zjistili, že v posledních 30 dnech užilo alkohol 52 respondentů a respondentek (26 %). Subjektivní pocit opilosti spojený s problémy s chůzí nebo mluvením, se zvracením nebo amnézií zažili v posledních 30 dnech pouze 2 respondenti/respondentky. Cigarety užilo v posledních 30 dnech cel-

kem 11 respondentů (5,47 %). Konkrétně šlo o 7 dívek a 4 chlapce. Celkem 2 z těchto chlapců uvedli, že denně vykouří 5 a více cigaret. S marihuanou uvedlo přímou zkušenost během svého života 6 respondentů/respondentek (2,99 %). O něco více respondentů/respondentek má zkušenost s užitím léků bez vážné zdravotní příčiny a bez vědomí rodičů – celkem šlo o 19 jedinců (9,45 %). Ve většině případů šlo o dívky, kterých bylo 16, a pouze o 3 chlapce. Poslední položkou subškály abúzus je pohlavní styk. V našem výběrovém vzorku mělo pohlavní styk celkem 8 žáků a žákyň (3,98 %). Zastoupení pohlaví je u této položky rovnoměrné – 4 dívky a 4 chlapci.

Vyhodnocená data přináší zajímavé hodnoty také na subškále šikana. Terčem urážek od spolužáků bylo v posledních 30 dnech celkem 30 respondentů/respondentek (14,93 %). Obětí vulgarismů ve třídě se stalo 13 dívek a 17 chlapců. Ublížení spolužákem zažilo v posledních 30 dnech 18 žáků a žákyň (8,96 %). Na internetu se setkala se zesměšňováním 14 respondentů a respondentek (9,97 %). Záměrné fyzické sebepoškozování je fenoménem, se kterým má zkušenost 49 respondentů/respondentek (24,5 %). Mezi dívkami je rozšířenější než mezi chlapci – kladně na tvrzení odpovědělo 30 respondentek a 19 respondentů.

Poslední subškálou je delikvence. Blíže nespecifikované krádeže (položka č. 4: „Ukradl/a jsi někdy něco někomu?“) se za svůj život dopustilo 78 respondentů a respondentek (38,81 %). Peníze již někdy ukradlo 16,42 % respondentů a respondentek. V obchodě se krádeže dopustilo 15,92 % dotázaných. Konečnou položkou této subškály je poškození majetku pro pouhou zábavu. Tento druh rizikového chování potvrzuje 28 dotázaných (13,93 %).

3.2 Vztah osobnostních rysů dotazníku SURPS s vybranými formami rizikového chování

Všechny vztahy vybraných osobnostních rysů a forem rizikového chování jsme se rozhodli zkoumat pomocí Pearsonova korelačního koeficientu r .

Osobnostní charakteristika *vyhledávání vzrušení* vykazuje statisticky nejvýznamnější vztah se škálou delikvence ($r = 0,42$). Statisticky významné vztahy má tento rys také se škálami abúzus ($r = 0,39$) a šikana ($r = 0,36$). Statistickou úroveň významnosti pro korelace již zmíněných proměnných jsme zvolili na hladině $\alpha = 0,001$.

Negativní myšlení signifikantně souvisí s delikvencí ($r = 0,34$) na hladině významnosti $\alpha = 0,001$. Statisticky významný vztah byl nalezen mezi *negativním myšlením* a abúzem návykových látek ($r = 0,21$) i šikanou ($r = 0,19$), avšak pouze na hladině významnosti $\alpha = 0,01$.

Pro korelace *impulzivity* s vybranými formami rizikového chování byla opět stanovena statistická úroveň významnosti $\alpha = 0,001$. Nejsilnější vztah vykazuje *impulzivita* se subškálou šikana ($r = 0,40$). Abúzus s *impul-*

zivitou sdílí o něco slabší, avšak pro zvolenou hladinu významnosti stále signifikantní, vztah ($r = 0,36$). O setinu silnější vztah ($r = 0,37$) sdílí s *impulzivitou* delikvence.

Posledním sledovaným rysem je *přecitlivělost*. Tato osobnostní charakteristika nedosáhla s vybranými formami rizikového chování signifikantního výsledku na žádné z hladin významnosti ($\alpha = 0,001$; $\alpha = 0,01$ ani $\alpha = 0,05$). Se škálou abúzus návykových látek sdílí *přecitlivělost* hodnotu $r = -0,06$. Stejně slabý korelační vztah vykazuje *přecitlivělost* také se škálou šikana ($r = -0,06$). Silnější, avšak nesignifikantní vztah lze nalézt mezi *přecitlivělostí* a delikvencí ($r = -0,13$).

Jednotlivé subškály metody SURPS byly porovnávány také s celkovým skórem metody VRCHA. Hladina významnosti byla opět stanovena na $\alpha = 0,001$. Nejsilnější vztah má celkový skóre VRCHA s *vyhledáváním vzrušení* ($r = 0,49$). Méně silný vztah sdílí s *impulzivitou* ($r = 0,47$) a *negativním myšlením* ($r = 0,33$). Nesignifikantní vztah nalezneme mezi celkovým skórem VRCHA a *přecitlivělostí* ($r = -0,12$).

Přehledně předkládáme zjištěné hodnoty v tabulce 2.

Tab. 2: Korelace mezi subškálami metody VRCHA a metody SURPS

Subškála VRCHA	Subškála SURPS			
	Vyhledávání vzrušení	Přecitlivělost	Impulzivita	Negativní myšlení
Abúzus	0,39***	-0,06	0,36***	0,21**
Delikvence	0,42***	-0,13	0,37***	0,34***
Šikana	0,36***	-0,05	0,40***	0,19**
Celkový skóre VRCHA	0,49***	-0,11	0,47***	0,33***

Pozn.: * = signifikantní na 0,05; ** = signifikantní na 0,01; *** = signifikantní na 0,001

4 Diskuze

Během rešerše literatury jsme se setkali s určitou nejednotností pojmů. Činy, které zatím nenabýly statusu trestného činu, avšak jsou brány jako překročení společenské normy, mohou být označovány např. jako *rizikové chování*, *delikventní chování*, *problémové chování*, *antisociální chování* nebo *porucha chování* (Šafářová, 2002).

V posledních letech se však o toto téma akademická obec zajímá a dostává jej do povědomí laické veřejnosti. Pojem „rizikové chování“ se stal nadřazeným a obecnějším pojmenováním k ostatním výše zmíněným pojmům. Jde však o komplexní problém, na který je třeba nahlížet mezioborově (Nielsen Sobotková, 2014). I to je důvodem pro narůstající míru spolupráce mezi

pedagogy, rodiči a dalšími pracovníky školy – metody prevence, výchovnými poradci a od roku 2005 také školními psychology (Lazarová, 2008).

Aby tato spolupráce byla opravdu efektivní, bylo nutné tuto oblast důkladně zmapovat, což se, dle našeho názoru, autorům/autorkám výzkumů daří. V literatuře bylo možné nalézt velké množství informací o výskytu jednotlivých forem rizikového chování, o faktorech, jež rizikové chování podněcují, i o těch, které rizikovému chování zamezují.

Stejně jako někteří/některé autoři/autorky před námi (Čerešník, 2016b; Čerešník, Tomšík, Dolejš, & Suchá, 2018; Dolejš & Orel, 2017; Dolejš, Skopal, & Suchá, 2014; Hansen & Breivik, 2001; Kyasová, 2003; Miovský et al., 2010 a další) jsme se zaměřili na výskyt a příčiny rizikového chování v dospívání – konkrétně na osobnostní charakteristiky a jejich souvislost s tímto druhem chování. Na našem výzkumném souboru se nám podařilo zjistit následující:

Více než čtvrtina dotázaných žáků a žákyň ve věku 11–15 let v posledních 30 dnech užila alkoholický nápoj (za užití byla považována sklenice vína či piva). Ve studii Dolejše, Zemanové a Vavrysové (2017) šlo o 31,19 %. S cigaretami mělo v posledních 30 dnech zkušenost 5,47 % dospívajících našeho výzkumného souboru a marihuanu za celý svůj život užilo pouhých 2,99 % žáků/žákyň.

Jako znepokojující v našem výzkumném souboru vnímáme skutečnost, že pohlavní styk mělo celkem 8 dotázaných, z nichž pouze 3 respondenti/respondentky dovršili dle § 187 zák. č. 40/2009 Sb. legálního věku způsobilosti k pohlavnímu styku (15 let). Studie HBSC také zjišťuje, že jeden/jedna respondent/respondentka ze čtyř patnáctiletých (25 %) při svém posledním pohlavním styku nepoužil/nepoužila některý z neefektivnějších způsobů antikoncepce – kondom či kontracepční pilulku. V České republice šlo o 32 % dotázaných. Sexuální výchova je proto autory studie stále považována za velký problém (Inchley, 2020).

Z dlouhodobého hlediska má užívání návykových látek spíše klesající tendenci. Mnohem rozsáhlejší je však delikventní chování. Na pokles abúzu návykových látek a nárůst delikventního chování upozorňuje i Dolejš z Univerzity Palackého v Olomouci (2017).

Téměř 39 % dotázaných již někdy něco někomu ukradlo. Výsledek lze porovnat s daty Skopala et al. (2014), kdy šlo o 23,31 %, nebo Dolejše, Zemanové a Vavrysové (2017) – tehdy šlo o 27,53 %. Krádež peněz potvrzuje 16,42 % respondentů a respondentek a obdobně jsou na tom i krádeže v obchodě. Pro zábavu poškodilo majetek téměř 14 % žáků a žákyň výzkumného souboru. Podobná čísla prezentuje i výzkum Skopala et al. z roku 2014 (14,96 %) a Dolejše et al. z roku 2017 (15,07 %).

Dalším dílčím údajem našeho výzkumu je skutečnost, že téměř čtvrtina respondentů/respondentek (24,5 %) si alespoň jednou záměrně fyzicky ublížila. Hosáková, Hlubková a Hypšová (2018) upozorňují na rostoucí výskyt sebepoškozování u dospívajících, jehož růst ovlivňuje také internet, a to existencí diskuzních fór a blogů povzbuzujících k tomuto chování.

Urážky a ubližování ze strany spolužáků ani zesměšňování na internetu se v našem výběrovém souboru nejeví tolik rozsáhlým jako delikventní chování. Nižší výskyt šikany však rozhodně nezlehčujeme, jelikož neubírá situaci na vážnosti. V našem výzkumu se oběti urážek od spolužáků stalo 14,93 % dotázaných, ublíženo spolužákem bylo necelým 9 % a na internetu se s urážkami setkala téměř 7 % respondentů/respondentek.

Naš výzkum potvrdil také statisticky významné vztahy vybraných forem rizikového chování s vybranými osobnostními rysy.

Osobnostní rys *vyhledávání vzrušení* má statisticky významný vztah ke všem zkoumaným formám rizikového chování. Všechny korelace vykazují střední sílu. Nejsilnější vztah byl nalezen mezi *vyhledáváním vzrušení* a delikventním chováním ($r = 0,42$). Dospívající, kteří rádi vyhledávají nové, vzrušující a nekonvenční zážitky, se proto pravděpodobněji zúčastní delikventních aktivit než jejich vrstevníci s nižší potřebou takové zážitky vyhledávat. Pouze o několik setin slabší ($r = 0,39$) byl nalezený vztah mezi tímto rysem a abúzem návykových látek. Dospívající, kteří skórují vysoko v rysu *vyhledávání vzrušení*, užívají více druhů návykových látek a ve vyšší frekvenci než jejich vrstevníci s nižším skórem. Činí tak za účelem zintenzivnění svých zážitků a zlepšení nálady (Woicik et al., 2009). Neskórují však vysoko pouze v negativním, ale také v pozitivním rizikovém chování (např. adrenalinové sporty – horolezectví, rafting apod.). Také se subškálou šikana vykazuje tento rys střední sílu korelačního vztahu ($r = 0,36$). S celkovým skórem metody VRCHA byl nalezen vztah tohoto osobnostního rysu o síle $r = 0,49$. Přijímáme proto hypotézy H1, H2, H3 i H13.

Naopak korelace všech forem rizikového chování s *precitlivělostí* vykazuje slabé záporné, avšak nesignifikantní vztahy (s abúzem $r = -0,06$, s delikvencí $r = -0,13$). Překvapující se jeví zejména záporný vztah *precitlivělosti* se šikanou ($r = -0,06$) – citliví jedinci se dle jiného výzkumu stávají oběťmi šikany častěji než jedinci méně citliví (Dolejš & Skopal, 2015). Citliví dospívající dle Skopala a Dolejše (2014) také více tíhnou k užívání alkoholu, ale ani tato souvislost v našem výzkumu nebyla nalezena. Nepřijímáme proto hypotézy H4, H5, H6. Ani mezi *precitlivělostí* a celkovým skórem dotazníku VRCHA nebyl nalezen signifikantní vztah ($r = -0,12$). Nepřijímáme proto hypotézu H14.

Negativně smýšlející respondenti/respondentky se rizikových aktivit zúčastňují častěji než jejich vrstevníci

s nižším skórem na škále *negativní myšlení*. Statisticky nejvýznamnější byl vztah s delikvencí ($r = 0,34$). Souvislost s abúzem ($r = 0,21$) a šikanou ($r = 0,19$) dosahovala nižších hodnot. Jedinci s vyšší mírou tohoto rysu častěji sklouznou k depresivitě, mají nízké sebevědomí a jsou plaší, a právě tyto psychické vlastnosti jsou rizikové, co se týče vzniku šikany (Holeček, 1997). Mezi negativním myšlením a celkovým skórem metody VRCHA byl nalezen signifikantní vztah o síle $r = 0,33$. Ačkoliv jde v případech abúzu a šikany o slabé korelační vztahy, vzhledem k hladině statistické významnosti $\alpha = 0.01$ přijímáme hypotézy H7, H8, H9 i H15.

S *impulzivitou* vykazují všechny formy rizikového chování vysoce signifikantní souvislost (šikana: $r = 0,40$, abúzus $r = 0,36$, delikvence $r = 0,37$, celkový skóre VRCHA $r = 0,47$). Impulzivní jedinci jsou častěji aktéry delikventního chování (krádeží, vandalismu) a mají více zkušeností s alkoholickými i tabákovými výrobky (Čerešník et al., 2018). Tito žáci/žákyně se také mnohem častěji stávají obětmi urážek a hrubého chování ze strany vrstevníků a spolužáků. Jejich chování bývá totiž nerozvážené a troufalé (Dolejš & Orel, 2017). Přijímáme proto hypotézy H10, H11, H12 i H16.

Příčina nepřijetí hypotézy H5 může souviset s výrokem Dolejše: „... člověk vyhledávající vzrušení nemůže být zároveň přecitlivělý, protože první faktor je založen na akci, odhodlání, otevřenosti, schopnosti překonávat rizika a strach, zatímco druhý faktor je tvořen obavami, strachem, podceňováním a podobně“ (Dolejš, 2010, 126). Pokud se tedy člověk účastní delikventních aktivit, pravděpodobně dosáhne vyšších hodnot na škále *vyhledávání vzrušení*. Vylučuje-li se navzájem *vyhledávání vzrušení* s *přecitlivělostí*, přecitlivělý člověk pravděpodobně nebude vykazovat známky rizikového chování v oblasti delikvence.

Důvodem pro nepotvrzení hypotéz H4 a H6 by dle našeho názoru mohl být nedostatečně velký výzkumný vzorek a absence administrátora během sběru dat. Do budoucna by jistě stálo za úvahu realizování obdobného výzkumu s vyšším počtem respondentů a zajištění přítomnosti výzkumníka u administrace dotazníků, aby zodpověděl případné dotazy respondentů/respondentek. Vzhledem k nepotvrzení hypotéz H4, H5 a H6, jež reprezentují vztah *přecitlivělosti* s jednotlivými subškálami metody VRCHA, je nasnadě, že nemohla být potvrzena ani hypotéza H14, která prezentuje souvislost *přecitlivělosti* s celkovým skórem tohoto nástroje.

5 Závěr

Výzkumná část této práce se zaměřila na hledání souvislostí mezi vybranými osobnostními rysy a formami rizikového chování u žáků/žaček 2. stupně základních škol.

Náš výzkum potvrdil signifikantní souvislost mezi vybranými formami rizikového chování (abúzus, delikvence a šikana) s *vyhledáváním vzrušení*, *negativním myšlením* i *impulzivitou*. Statisticky významný vztah se nepodařil potvrdit mezi vybranými formami rizikového chování s *přecitlivělostí*. Statistické hodnoty však naznačují existenci slabého záporného korelačního vztahu. Nepotvrzení souvislosti *přecitlivělosti* s abúzem a šikanou může být zapříčiněno nedostatečnou velikostí výzkumného souboru a nepřítomností administrátora, který by mohl respondentům/respondentkám vysvětlit problematické položky při vyplňování testové baterie. Vztah *přecitlivělosti* s delikvencí se nám nepodařilo prokázat, protože delikventní jedinec bude pravděpodobně dosahovat vysokého skóru na škále *vyhledávání vzrušení* a dle Dolejše (2010, 126) „člověk vyhledávající vzrušení nemůže být zároveň přecitlivělý“.

Poděkování/dedikace k projektu

V rámci této studie není předpokládán konflikt zájmů.

Literatura

- Bendl, S. (2016). *Základy sociální pedagogiky*. Praha: Univerzita Karlova.
- Bolland, J. (2003). Hopelessness and risk behaviour among adolescents living in highpoverty inner-city neighbourhoods. *Journal of Adolescence*, 26, 145–158. DOI: 10.1016/S0140-1971(02)00136-7
- Český statistický úřad. (2020). Školy a školská zařízení – školní rok 2019/2020. Získáno 16. listopadu 2020 z: <https://www.czso.cz/csu/czso/skoly-a-skolska-zarizeni-skolnirok-20192020>
- Čerešník, M. (2016b). Osobnostné vlastnosti dospievajúcich v kontexte produkcie rizikového správania. In E. Maierová, L. Viktorová & M. Dolejš. *PhD Existence VI. Výzkum vs. prax: Česko-slovensko psychologická konference (nejen) pro doktorandy a o doktorandech* (132–146). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Čerešník, M., Tomšík, R., Dolejš, M., & Suchá, J. (2018). Impulzivita ako prediktor rizikového správania adolescentov. *Československá psychologie: časopis pro psychologickou teorii a praxi*, 62(5), 503–512.
- Dolejš, M. (2010). *Efektivní včasná diagnostika rizikového chování u adolescentů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Dolejš, M., & Orel, M. (2017). *Rizikové chování u adolescentů a impulzivita jako prediktor tohoto chování*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Dolejš, M., & Skopal, O. (2015). *Výskyt rizikového chování u adolescentů Dolejš a Skopal (VRCHA)*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Dolejš, M., Miovský, M., & Řehan, V. (2012). *Testová příručka ke škále osobnostních rysů představujících riziko z hlediska užívání návykových látek (Surps – Substance Use Risk Profile Scale)*. Praha: Univerzita Karlova v Praze & Togga.

- Dolejš, M., Skopal, O., & Suchá, J. (2014). *Protektivní a rizikové osobnostní rysy u adolescentů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Dolejš, M., Zemanová, V., & Vavryšová, L. (2017). Standardizační studie na populaci českých adolescentů ve věku 11–19 let z roku 2017 (nepubl.). In M. Dolejš & M. Orel, *Rizikové chování u adolescentů a impulzivita jako prediktor tohoto chování* (59). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Dryfoos, J. G. (1990). Adolescents at risk: Prevalence and prevention. Oxford University Press. In R. P. Weissberg, M. Caplan, & R. L. Harwood (1991), Promoting competent young people in competence-enhancing environments: A systems-based perspective on primary prevention. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 59(6), 830–841. DOI: 10.1037/0022-006X.59.6.830.
- Hansen, E. B., & Breivik, G. (2001). Sensation seeking as a predictor of positive and negative risk behaviour among adolescents. *Personality and Individual Differences*, 30(4), 627–640. DOI: 10.1016/S0191-8869(00)00061-1.
- Holeček, V. (1997). *Agresivita a šikana mezi dětmi*. Plzeň: Pedagogické centrum.
- Hosáková, J., Hlubková, Z., & Hypšová, M. (2018). Sebeпоškození adolescentů jako edukační problém. *Ošetrovateľské perspektivy*, 1(1), 31–37. DOI: 10.25142/osp.2018.003.
- Chomynová, P., Csémy, L., & Mravčík, V. (2020). Evropská školní studie o alkoholu a jiných drogách (ESPAD) 2019. *Zaostřeno*, 6(5), 1–20.
- Inchley, J., Currie, D., Budisavljević, S., Torsheim, T., Jästad, A., & Cosma, A. (2020). *Spotlight on adolescent health and well-being. Findings from the 2017/2018 Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) survey in Europe and Canada*, 1. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- Janošová, P., Kollerová, L., Záborská, K., Kressa, J., & Dědová, M. (2016). *Psychologie školní šikany*. Praha: Grada.
- Jessor, R. (1998). *New perspectives on adolescent risk behavior*. Cambridge: University Press.
- Jessor, R. (1991). Risk behavior in adolescence: A psychosocial framework for understanding and action. *Journal of Adolescent Health*, 12(8), 597–605. DOI: 10.1016/1054-139X(91)90007-K.
- Jessor, R., & Jessor, S. L. (1977). *Problem behavior and psychosocial development: A longitudinal study of Youth*. New York: Academic Press.
- Kabíček, P., Csémy, L., & Hamanová, J. (2014). *Rizikové chování v dospívání a jeho vztah ke zdraví*. Praha: Triton.
- Karabec, Z. (1996). Heslo Delikventní chování. *Velký sociologický slovník*. Praha: Karolinum.
- Kollerová, L., Pospíšilová, A., & Janošová, P. (2020). *Šikanování na školách*. Praha: Psychologický ústav Akademie věd ČR.
- Kyasová, M. (2003). Kouření cigaret a další formy rizikového chování adolescentů. *Československá psychologie*, 47(1), 56–64.
- Langmeier, J., & Krejčířová, D. (2006). *Vývojová psychologie* (2., aktualizované vydání). Praha: Grada.
- Lazarová, B. (2008). Školní psychologie v České republice po roce 1989. *Československá psychologie*, 52(5), 480–492.
- Macek, P. (2003). *Adolescence* (2., upr. vyd.). Praha: Portál
- Miovský, M., Skácelová, L., Zapletalová, J., & Novák, P. (2010). *Primární prevence rizikového chování ve školství*. Praha: Univerzita Karlova & Togga.
- Miovský, M., Šťastná, L., & Řehan, V. (2004). Aktuální přehled stavu užívání konopných drog v České republice z perspektivy školních a celopopulačních studií. *Psychiatrie*, 8(3), 196–201.
- Naragon-Gainey, K., & Watson, D. (2012). Personality, Structure. *Encyclopedia of Human Behavior*, 90–95. DOI: 10.1016/B978-0-12-375000-6.00275-5.
- Newcomb, M. D. (1995). Identifying high-risk youth: prevalence and patterns of adolescent drug abuse. In M. Mioviský et al. (2012). *Výkladový slovník základních pojmů školské prevence rizikového chování* (59). Praha: Univerzita Karlova v Praze & Togga.
- Nielsen Sobotková, V. (2014). *Rizikové a antisociální chování v adolescenci*. Praha: Grada.
- Říčan, P., & Janošová, P. (2010). *Jak na šikanu*. Praha: Grada.
- Shoemaker, D. J. (1996). Theories of delinquency: an examination of explanations of delinquent behavior (3rd ed.). Oxford University Press. In V. Smékal & P. Macek (2002), *Utváření a vývoj osobnosti: psychologické, sociální a pedagogické aspekty* (194–195). Brno: Barrister & Principal.
- Skopal, O., & Dolejš, M. (2014). Školní dotazníková studie o návykových látkách, dalších formách rizikového chování a osobnostních charakteristikách adolescentů. *Adiktologie*, 14(1), 54–65.
- Skopal, O., Dolejš, M., & Suchá, J. (2014). *Vybrané osobnostní rysy a rizikové formy chování u českých žáků a žákyň*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Smékal, V. (2009). *Pozvání do psychologie osobnosti: člověk v zrcadle vědomí a jednání* (3., opr. vyd.). Brno: Barrister & Principal.
- Šafařová, M. (2002). Rizikové chování v adolescenci. In V. Smékal & P. Macek (Eds.), *Utváření a vývoj osobnosti: psychologické, sociální a pedagogické aspekty* (191–208). Brno: Barrister & Principal.
- Thorová, K. (2015). *Vývojová psychologie: Proměny lidské psychiky od početí po smrt*. Praha: Portál
- Univerzita Palackého v Olomouci (14. prosince 2017). Psychologové UP upozorňují na nárůst delikventního chování českých adolescentů [tisková zpráva]. Získáno 20. listopadu 2020 z: <https://persona.upol.cz/download/psychologove-up-upozornuji-na-narustdelikventniho-chovani-ceskych-adolescentu/>
- Vágnerová, M. (1997). *Vývojová psychologie. 1*. Praha: Karolinum.
- VandenBos, G. R. (2015). *APA dictionary of psychology* (2nd ed.). American Psychological Association.
- Woicik, P. A., Stewart, S. H., Pihl, R. O., & Conrod, P. J. (2009). The substance use risk profile scale: A scale measuring traits linked to reinforcement-specific substance use profiles. *Addictive Behaviors*, 34(12), 1042–1055. DOI: 10.1016/j.addbeh.2009.07.001
- Zuckerman, M. (1994). *Behavioral Expressions and Biosocial Bases of Sensation Seeking*. Cambridge: University Press.